

ШАЛУПНЯ К. С.,
аспірантка кафедри права
Європейського Союзу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 341.1/8

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.36>

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «АНАТОМІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЛЮДИНИ» В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

У статті досліджено визначення змісту понять «анатомічні матеріали людини», «органи», «тканини» та «клітини» відповідно до літератури медичного спрямування, актів міжнародного права і національного права різних держав у сфері трансплантації. Метою дослідження є визначення єдиного розуміння поняття «анатомічні матеріали людини» та його складових частин. Актуальність вибору цієї теми спричинена тим, що детальний розгляд питання правового змісту досліджуваних дефініцій залишається тривалий час поза увагою фахівців у галузі права. Незважаючи на це, терміни «анатомічні матеріали людини», «органи», «тканини» та «клітини» активно застосовуються у правовій сфері, особливо якщо це стосується питання незаконної трансплантації анатомічних матеріалів людини, що є поширеним явищем у сучасному суспільстві.

З досліджуваної літератури виявлено, що зазначені визначення є схожими, а в деяких джерелах – ідентичними, що дає можливість дійти висновку, що розкриття цих понять було запозичено з інших джерел. А отже, на міжнародній арені склалося схоже розуміння того, що відноситься до «анатомічних матеріалів людини», «органів», «тканин» та «клітин», що важливо для подальшого використання цих термінів у суспільних, технічних, клінічних, правових та етичних сферах.

Також у чинному Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» використовуються вищезазначені поняття, проте визначення надається тільки до «анатомічних матеріалів», що змушує додатково звертатися до інших джерел для повного розуміння суті термінів.

Тому на основі результатів дослідження автором здійснено узагальнення усіх дефініцій та сформульовано визначення понять «анатомічні матеріали людини», «органи», «тканини», «клітини», які включають у себе всі ознаки, зазначені у джерелах дослідження. Вважається, що надані визначення будуть більш повними та актуальними до застосування у реаліях сьогодення як у практичній, так і теоретичній правовій сфері.

Ключові слова: анатомічні матеріали людини, клітини, тканини, органи.

Shalupnia K. S. Meaning of the concept of “human anatomical materials” in the international law

The article examines the definitions of concepts "human anatomical materials", "organs", "tissues" and "cells" in accordance with the medical literature, acts of international law and national law of different states in the field of transplantation.

The aim of the study is to determine a similar understanding of the concept of "human anatomical materials" and its components. The relevance of the choice of this topic is caused by the fact that a detailed consideration of the legal content

of the studied definitions remains out of the attention of experts in the field of law for a long time.

Nevertheless, the terms "human anatomical materials", "organs", "tissues" and "cells" are widely used in the legal field, especially when it comes to the issue of the illegal transplantation of human anatomical materials, which is common in modern society.

On the basis of the studied literature, it was found that these definitions are similar or identical, which allows us to reach the conclusion that the disclosure of these concepts was copied from other sources. This makes it possible to establish the fact that there is a similar understanding of what applies to "human anatomical materials", "organs", "tissues" and "cells" in the international arena for further use in social, technical, clinical, legal and ethical spheres.

Also, the current Law of Ukraine "On the use of transplantation of anatomical materials to humans" uses the above concepts, but the definition is given only to "anatomical materials", which requires to explore other sources for a full understanding of the essence of the terms.

Therefore, on the basis of the study, it was made a generalization of all definitions. Furthermore, own definitions of concepts of "human anatomical materials", "organs", "tissues", "cells" were made, which include all features mentioned in the sources of the research. It is believed that the provided definitions will be more complete and relevant for application in today's realities, both in practical and theoretical legal field.

Key words: *human anatomical materials, organs, tissues, cells.*

Вступ. Актуальність вибраної проблематики зумовлюється тим, що сьогодні використання трансплантації як медичної маніпуляції є доволі поширеним у світі. Окрім цього, на міжнародній арені укладено низку конвенцій з цього питання, які містять поняття «анатомічні матеріали людини», «органи», «тканини», «клітини», проте не надають їх визначень. Тому розробляється додаткова література з цієї тематики з метою роз'яснення зазначених дефініцій для суспільства. Так, під керівництвом Генерального секретаря Ради Європи на основі підготовленого проекту доктором Пітером Дойлом було розроблено Пояснювальну доповідь до Додаткового протоколу Конвенції про права людини та біомедицину, що стосується трансплантації органів та тканин людини (EST № 186), в якій надаються визначення досліджуваних понять. Також серед останніх наукових досліджень в Україні щодо правового регулювання у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини слід відзначити монографію О.О. Мисливої, наукові праці С.В. Гринчака, О.В. Ілляшенка та інших, у яких коротко розглядається визначення понять «органи», «тканини», «клітини». Проте українські фахівці у галузі права у своїх наукових працях залишають поза увагою детальний розгляд питання правового змісту понять «анатомічні матеріали людини», «органи», «тканини» та «клітини», надаючи лише ті визначення, які містяться у коментарях до Кримінального кодексу України або у Великій медичній енциклопедії.

Також в Україні у 2018 році було прийнято новий Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», де містяться зазначені поняття, однак визначення надається тільки до «анатомічних матеріалів». Цей закон є сучасним і покликаний урегулювати проблемні питання задля покращення ситуації щодо проведення трансплантації на теренах України. Однак відсутність єдиного, погодженого міжнародною спільнотою досвіду у визначенні таких фундаментальних для зазначеної сфери понять дещо ускладнює та породжує велику кількість підходів до їх розуміння.

Тому для впорядкування понять «анатомічні матеріали людини», «органи», «тканини», «клітини» та їх подальшого використання у правовій, медичній, суспільній, етичній сферах необхідно дослідити міжнародні акти, національні акти іноземних держав, а також України з метою знаходження спільних та відмінних рис. Саме тому у рамках цього

дослідження вважається актуальною проблема визначення термінів «анатомічні матеріали людини» та деяких складових частин, а саме «органів», «тканин», «клітин».

Постановка завдання. Метою статті є визначення змісту поняття «анатомічні матеріали людини» та його складових частин для проведення подальших досліджень у сфері протидії незаконній трансплантації органів, тканин, клітин людини.

Результати дослідження. Медичні терміни зазвичай мають однаковий зміст, щоб люди незалежно від професійної діяльності та країни перебування розуміли, про що йдеться. Тому фахівці у галузі медицини та права однакостайні в думці щодо визначення поняття «анатомічні матеріали людини» і відносять до них органи, тканини, анатомічні утворення (органи чуття), клітини людини або тварини [1], які є невід'ємною частиною людського організму. Проте, хоча у медичній літературі та міжнародних актах таке визначення відсутнє, наводиться визначення понять «органи», «тканини», «клітини».

У вітчизняній фаховій медичній літературі зазначається, що «органи людини» – це анатомічна структура, побудована з різних тканин, серед яких переважають одна або декілька, що об'єднані певною функцією [2, с. 16]. Такими є: шлунок, підшлункова залоза, печінка, нирки, сечовий міхур, стравохід, зуби, гортань, кишечник тощо. [3]. «Тканини людини» являють собою сформовану у філогенезі систему клітин і їх похідних, організованих для виконання певних функцій, яка спроможна сама себе підтримувати. [4, с. 13]. Серед тканин виокремлюють такі види: 1) м'які (тверда мозкова оболонка); 2) тканини опорно-рухового апарату (суглоби, фрагменти ребер, реберний хрящ); 3) судини та клапани; 4) інші (кістковий мозок, шкіра, рогівка, зуби); 5) фетальні матеріали (анатомічна оболонка, пуповина, плацента та фетальні клітини, отримані шляхом штучного переривання вагітності чи пологів); 6) кров (рідка регенеративна тканина) [5, с.123, 132–133]. «Клітини людини» – найпростіша складова частина складного організму, що має певну будову (тіло, ядро, оболонка), володіє основними властивостями біосистеми (обмін речовин, розмноження) і може за певних умов існувати поза організмом [6]. Однак, клітини існують не самі по собі, вони об'єднані в тканини, органи, які знаходяться в тісних взаємозв'язках між собою [4, с. 36].

Серед зарубіжної літератури медичного спрямування також наводяться досліджувані визначення, серед яких термін «клітини» означає найменші незалежні одиниці життя [7, с. 21], а «тканини» використовуються для опису групи клітин, що знаходяться разом в організмі і виконують певну функцію [7, с. 21; 8, с. 132]. «Орган» – це інтегрована сукупність двох або більше видів тканин, яка працює разом, виконуючи певні функції [7, с. 21]. Також, відповідно до універсальної енциклопедії англійської мови «Britannica», «орган» – це група тканин живого організму, пристосованих для виконання певної функції [9]; «тканина» – рівень організації в багатоклітинних організмах, яка складається з групи структурно і функціонально подібних клітин та їх міжклітинного матеріалу [10]; «клітина» – основна зв'язана мембраною одиниця, що містить основні молекули життя і з якої складається все живе [11].

З наведених вище формулювань стає зрозуміло, що у медичній літературі незалежно від країни фахівці у галузі медицини надають однакові визначення, хоча вони можуть бути дещо ширшими для більш конкретного розуміння.

Переходячи до правових визначень досліджуваних дефініцій, слід розкрити визначення терміна «матеріали людини», яке закріплюється у національних актах деяких держав.

У чинному законодавстві України визначення «анатомічні матеріали» закріплено у статті 1 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» від 2018 року і включає в себе органи (їх частини), тканини, анатомічні утворення, клітини людини або тварини, фетальні матеріали людини [12].

Згідно з нормами «Національного закону про здоров'я» Південно-Африканської Республіки від 2003 року, «біологічний матеріал» означає матеріал від людської істоти, включаючи ДНК, РНК, бластомери, полярні тіла, культивовані клітини, ембріони, гамети, стовбурові клітини-попередники, малі біоптати тканин та фактори росту з них [13].

За Законом Сінгапуру «Про біомедичні дослідження людини» від 2015 року, «біологічний матеріал людини» означає будь-який біологічний матеріал, отриманий з людського тіла, який складається або включає клітини людини [14].

Поняття «матеріал людського тіла» передбачене Законом Бельгії «Про закупівлю та використання речовин людського тіла, призначених для медичних цілей людини або для наукових досліджень» від 19 грудня 2008 року, з позицій якого це є будь-який біологічний матеріал тіла, включаючи людські тканини та клітини, гамети, ембріони та плоди, а також речовини, видобуті з них, незалежно від ступеня їх обробки» [15], збігається з роз'ясненням, наданим невідомим державним органом Департаменту охорони здоров'я та соціальної допомоги Великобританії «Human Tissue Authority» [16].

Як вбачається з наведених вище формулювань, у світі склалося схоже поняття щодо дефініції «матеріали людини». Однак залежно від особливостей мови це може бути як біологічний, так і анатомічний матеріал людини, що не є помилкою. Проте обов'язковою складовою частиною «матеріалу людини» є органи, тканини та клітини. Тому вважається за доцільне розглянути поняття «органи», «тканини» та «клітини» в актах міжнародного права.

У 2009 році Всесвітня Організація Охорони Здоров'я (ВООЗ) спільно з Товариством трансплантації та Національною Організацією Трансплантації Іспанії створили Глобальний глосарій термінів та визначень щодо донорства та трансплантації, який направлено на уніфікацію основних термінів на міжнародному рівні [17, с. 3]. Відповідно до цього зібрання, «орган» визначається як диференційована та життєво важлива частина людського тіла, утворена різними тканинами, яка підтримує свою структуру, васкуляризацію та здатність розвивати фізіологічні функції з необхідним рівнем автономності [17, с. 12]. «Тканини» – це всі складові частини людського тіла, утворені клітинами [17, с. 14]. У свою чергу «клітини» є найменшими придатними до трансплантації функціональними одиницями живого організму [17, с. 8].

Надалі можливо розглянути визначення термінів, які встановлені регіональними правовими документами. Наприклад, у 1997 році Радою Європи було укладено Конвенцію про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину [18] та Додаткові протоколи, серед яких Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицини щодо трансплантації органів та тканин людини від 2002 року (далі Протокол) [19], а також Пояснювальна доповідь до нього, яка спрямована на розуміння суті використання зазначеного Протоколу [20, с. 2], відносяться до теми дослідження. Оскільки Протокол застосовується виключно до питання трансплантації органів, тканин та клітин людини [19; 20, с. 7], передбачається, що у суспільстві можуть виникнути певні труднощі з узгодженням точних, з наукової точки зору, визначень для понять «орган» і «тканина» [20, с. 10]. Тому авторами було надано визначення цих понять. Під «органом» розуміється елемент людського тіла, що являє собою специфічну структуру тканин, який, будучи повністю вилучений, не може бути відтворений організмом [20, с. 10]. Визначення «тканина» у Пояснювальній доповіді продубльовано з Рекомендації No R (94) 1 Комітету Міністрів державам-членам щодо банків тканин людини від 1994 року, де вона визначається як «будь-які складові частини людського тіла, включаючи хірургічні залишки, але виключаючи органи, кров, похідні крові, а також репродуктивну тканину типу сперматозоїдів, яйце-клітин та ембріонів; виключаються також волосся, нігті, плацента і відходи життєдіяльності організму» [21; 20, с. 10].

Водночас слід розуміти, що з плином часу все вдосконалюється, а тому і методи трансплантації змінюються. І якщо у початковий період трансплантації, коли пересаджувались тільки деякі цілісні органи, такі як нирка, серце, печінка, ці визначення були корисними, то нині можуть виникнути певні труднощі з визначеннями. А тому неможливо застосовувати лише вузьке розуміння вищезазначених термінів [20, с. 10]. Наприклад, не виключаються випадки, коли у дорослої особи може бути вилучена частина печінки та пересаджена дитині. При цьому залишкова частина печінки буде регенеруватися, як і трансплантат буде рости до розмірів печінки дорослої людини. Таким чином, це є трансплантат печінки, але цілком

очевидно, що не «орган-трансплантат» у розумінні традиційного визначення. З іншого боку, якщо є видалена і трансплантована цілісна кістка, і організм не може відтворити цю кістку заново, то кістка зазвичай розглядається не як орган, а як тканина [20, с. 10]. Тому, аби подолати зазначені вище труднощі у розумінні, протягом усього тексту Протоколу (окрім статті 10) використовуються терміни «органи і тканини» з тим, щоб усі положення Протоколу були застосовні до всіх частин тіла.

Важко також провести відмінність між вилученням «тканин» і «клітин». Оскільки, якщо клітин більше, ніж одна, вони можуть розглядатися як тканина. Зважаючи на наведене, Протоколом також встановлено, що положення, які застосовуються до тканин, повинні застосовуватися і до клітин. Аналогічним чином в цій пояснювальній доповіді всі роз'яснення, що стосуються тканин, відносяться і до клітин, якщо інше не визначено додатково [20, с. 10]. Однак необхідно проводити відмінність між васкуляризованими трансплантатами, тобто органами або їх частинами, для яких необхідно відновлювати зв'язок із системою кровопостачання (серце, легені, печінка, нирка, підшлункова залоза, кишечник), та не васкуляризованими трансплантатами тканин та клітин. Перші, будучи вилученими з організму, зазвичай залишаються життєздатними лише відносно короткий час, а тому повинні бути пересажені протягом декількох годин. Таким чином, їх не можна піддати обробці і зберігати, на відміну від більшості тканин і клітин. З цієї причини норми, що стосуються трансплантації васкуляризованих «органів», можуть відрізнятися від норм, що відносяться до тканин і клітин [20, с. 11]. Тому для цілей застосування цього Протоколу термін «орган» застосовується до васкуляризованих органів або частин органів, для вилучення яких необхідна серйозна хірургічна операція і які повинні бути пересажені швидко. Терміни «тканини» і «клітини» охоплюють усі інші частини тіла, крім тих, для яких створені спеціальні застереження [20, с. 11].

Відповідно до підготовленої Конвенції Ради Європи проти торгівлі людськими органами від 2015 року, «орган людини» означає диференційовану частину людського тіла, утворену різними тканинами, яка підтримує свою структуру, васкуляризацію та здатність розвивати фізіологічні функції зі значним рівнем автономності. Частина органу також вважається органом, якщо вона виконує ті ж функції, що і весь орган в організмі людини, при цьому зберігаючи структуру та васкуляризацію [22]. Як вбачається, наведене визначення є більш розширеним і структуризованим порівняно з Пояснювальною доповіддю.

Крім цього, відповідно до актів Ради Європи було розроблено Посібник з якості та безпеки тканин і клітин для застосування людиною (далі Посібник), де надано глосарій [23]. Відповідно до його положень, під «органом» розуміється диференційована та життєво важлива частина людського тіла, утворена різними тканинами, яка підтримує свою структуру, васкуляризацію та здатність розвивати фізіологічні функції зі значним рівнем автономності [23, с. 356]. «Тканини» – сукупність клітин, об'єднаних, наприклад, сполучними структурами, які виконують певну функцію [23, с. 359]. «Клітина» визначається як найменша трансплантована та функціональна одиниця життя [23, с. 352].

Розглядаючи акти Європейського Союзу, бачимо, що Директивою Європейського Парламенту і Ради 2004/23/ЄС від 31 березня 2004 року про встановлення стандартів якості та безпеки для донорів, заготівлі, тестування, перероблення, консервації, зберігання та реалізації людських тканин і клітин (Директива 2004/23/ЄС) закріплюється, що «орган» означає диференційовану, живу частину тіла людини, що складається з різних тканин, яка підтримує свою будову, васкуляризацію та здатність виконувати фізіологічні функції з необхідним рівнем автономності [24]. «Тканина» визначається як усі складові частини тіла людини, сформовані з клітин [24]. «Клітини» означають окремі людські клітини чи сукупність людських клітин, не зв'язаних будь-якою формою сполучної тканини [24].

Відповідно до Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу № 2010/45/ЄС від 7 червня 2010 року про стандарти якості та безпеки органів людини, призначених для трансплантації (Директива 2010/45/ЄС), «орган» означає частину організму людини, утворену з різних тканин, що має свою власну структуру, систему кровообігу і воло-

діє здатністю виконувати свої фізіологічні функції зі значним рівнем незалежності від інших органів. «Частина органу» розглядається як самостійний орган, якщо її функції можуть бути використані з тією ж метою, що і сам орган людини цілком, за умови збереження вимог про автономність її структури і системи кровообігу [25].

Висновки. Таким чином, розглянувши вищезазначені формулювання з джерел міжнародного та національного права різних країн, можливо дійти висновку, що у світі склалися схоже розуміння визначення «анатомічні матеріали людини», обов'язковою складовою частиною якого є органи, тканини та клітини, які є невід'ємними складниками людини як біологічної істоти.

Поняття «органи» та «клітини», які представлені в Директивах Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу, повністю збігаються з визначеннями, наданими в Глосарії ВООЗ. Оскільки положення Глосарію було розроблено пізніше, то можливо стверджувати, що вони запозичені з Директиви 2004/23/ЄС. Водночас поняття «орган» та «тканина», надане у Конвенції Ради Європи проти торгівлі людськими органами від 2015 року та у Посібнику, також збігаються з Директивою 2004/23/ЄС. Водночас досліджувані дефініції у літературі медичного спрямування у різних країнах також збігаються. Вважаємо, що це було зроблено з метою єдиного розуміння цих понять на міжнародній арені.

Отже, спираючись на вищезазначені джерела та виділяючи спільне з досліджуваних дефініцій, можливо надати визначення, які враховують усі особливості. Так, під «анатомічними матеріалами людини» розуміється біологічний матеріал людини, до якого входять органи, тканини, клітини та інші анатомічні утворення. «Орган» – це елемент тіла людини, утворений різними тканинами, який має свою структуру та здатний виконувати фізіологічні функції з необхідним рівнем автономності, а у випадку повного вилучення не може бути відтвореним організмом. «Тканина» – система клітин і безклітинних структур, для яких характерна спільність будови та функцій. У свою чергу «клітина» є найменшою та найпростішою складовою частиною людського організму, що має власну будову і може існувати поза організмом у певних умовах.

Список використаних джерел:

1. Anatomical material definition. URL: <https://www.lawinsider.com/dictionary/anatomical-material> (дата звернення: 13.05.2021)
2. Кравчук С.Ю. Анатомія людини: підруч. Чернівці, 2007, 600 с. URL: <http://kingmed.info/media/book/5/4235.pdf> (дата звернення: 02.06.2021)
3. Орган. Большая медицинская энциклопедия. URL: <https://web.archive.org/web/20190731074633/http://www.bigmeden.ru/> (дата звернення 11.05.2021).
4. Федонюк Я.І., Дубінін С.І. Медична біологія, анатомія, фізіологія та патологія людини: підруч. Вінниця: Нова книга, 2010, 613 с.
5. Мороз І. В., Мороз Л. І. Словник-довідник з біології / за ред. К. М. Ситника, Київ: Генеза, 2001. 416 с.
6. Клетка. Большая медицинская энциклопедия. URL: <https://web.archive.org/web/20190731074633/http://www.bigmeden.ru/> (дата звернення 11.05.2021).
7. Oluchi A.O. Fundamental principles of human anatomy and physiology. Nigeria Immaculate Publications Ltd., 2016, 41p. URL: https://www.researchgate.net/publication/344058244_FUNDAMENTAL_PRINCIPLES_OF_HUMAN_ANATOMY_PHYSIOLOGY (дата звернення: 02.06.2021)
8. Anatomy and Physiology:book. The USA: OpenStax College, 1237p. URL: <https://d3bx9euw4e147.cloudfront.net/oscms-qa/media/documents/AnatomyAndPhysiology-LR.pdf> (дата звернення: 02.06.2021)
9. Organ-Biology. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/science/organ-biology> (дата звернення: 02.06.2021)
10. Tissue. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/science/tissue> (дата звернення: 02.06.2021)

11. Cell-Biology. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/science/cell-biology> (дата звернення: 02.06.2021)
12. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17.05.2018р. №2427-VIII. Дата оновлення 20.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text> (дата звернення: 13.05.2021).
13. National Health Act, 2003: South Africa Government. URL: https://www.gov.za/sites/default/files/gcis_document/201409/35099rg9699gon177.pdf (дата звернення: 02.06.2021)
14. Human Biomedical Research Act 2015: Singapore URL: <https://sso.agc.gov.sg/Act/HBRA2015?ValidDate=20191101&ProvIds=P11-#pr2-> (дата звернення: 02.06.2021)
15. Pirnay J., and others. Access to human tissues for research and product development From EU regulation to alarming legal developments in Belgium. *Embo reports*. 2015. № 16 (5). C.557–562 URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4428037/> (дата звернення: 15.05.2021)
16. Human Tissue Authority. URL: <https://www.hta.gov.uk/about-us> (дата звернення 11.05.2021).
17. World Health Organization Global Glossary of Terms and Definitions on Donation and Transplantation. Geneva: WHO, 2009. 15 с. URL: <https://www.who.int/publications/m/item/global-glossary-on-donation-and-transplantation> (дата звернення: 11.05.2021)
18. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину), прийнята Радою Європи 4 квітня 1997 р. Ратифікована Україною 22 березня 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text (дата звернення: 13.05.2021).
19. Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини: Протокол, міжнародний документ Рада Європи від 24.01.2002 року. №ETS N 186. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_684#Text (дата звернення: 13.05.2021).
20. Пояснительный доклад к дополнительному протоколу к Конвенции о правах человека и биомедицине, касающемуся трансплантации органов и тканей человека. Страсбург, 2002. 42 с. URL: <https://rm.coe.int/16808b1c32> (дата звернення: 13.05.2021).
21. Рекомендації No R (94) 1 Комітету Міністрів державам-членам щодо банків тканин людини від 1994 року URL: [ntb.lrv.lt/uploads/ntb/documents/files/ES%20direktyvos%20ir%20rekomendacijos/Recommendation\(94\)1.pdf](https://ntb.lrv.lt/uploads/ntb/documents/files/ES%20direktyvos%20ir%20rekomendacijos/Recommendation(94)1.pdf) (дата звернення: 13.05.2021).
22. Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs: Council of Europe від 25.03.2015 №216 URL: <https://rm.coe.int/16806dca3a> (дата звернення 15.05.2021)
23. Keitel S. Guide to the quality and safety of tissues and cells for human application. Strasbourg, France: Council of Europe, 2016. 462 с
24. Директива Європейського Парламенту і Ради 2004/23/ЄС про встановлення стандартів якості та безпечності для донорів, заготівлі, тестування, перероблення, консервації, зберігання та реалізації людських тканин і клітин від 31 березня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-04#Text (дата звернення: 13.05.2021).
25. Директиви №2010/45/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС про стандарти якості та безпеки органів людини, призначених для трансплантації від 7 червня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b38#Text (дата звернення: 13.05. 2021).

